

پیشگامان مهاجران جبل عامل

یکی از مهمترین عوامل گسترش و تعمیق فرهنگ شیعی در ایران مهاجرت برخی عالمان جبل عامل به ایران در عصر صفوی می‌باشد. عالمان جبل عامل، در رواج و آموزش علوم شیعی تلاش‌های گسترده‌ای مبذول داشتند و حوزه‌های بحث و تدریس را رونق بخشیدند. چنان که هجرت آنان یکی از عوامل مهم و انکارناپذیر رسمیت یافتن مذهب شیعه در ایران به‌شمار می‌رود. اولین و شاخص‌ترین آنان، استاد محقق کرکی است. علی بن حسین بن عبدالعالی کرّکی جبل عاملی معروف به محقق ثانی

راه‌های گوناگونی را پیمودند، از جمله این که، از همان آغاز حضور خود در ایران، کتاب‌ها و رساله‌های مختلفی در اثبات حقانیت مذهب اثنی عشری به رشته تحریر درآوردند؛ البته ناگفته نماند که تأکید بر نقش جبل عاملی‌ها در رواج مکتب و مذهب اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، به معنی انکار تأثیر‌گذاری عالمان ایران عصر صفوی نیست؛ به عنوان نمونه، علامه مجلسی از عالمان ایرانی پس از عالمان جبل عامل است، اما حضوری بسیار قدرتمند و پرنفوذ در دربار شاهان داشت و وجود او، مانع بسیاری از امور خلاف شرع شاه معاصرش بود. ازسوی دیگر، تألیفات و تأثیرات شگرف معنوی و مذهبی در پی داشت؛ به طوری که گفته‌اند تنها با تألیف و انتشار کتاب حق‌الیقین (از علامه مجلسی)، هفتاد هزار تن از سنیان سوریه به مذهب تشیع پیوستند.

ب. پیامد علمی و ادبی

عالمان جبل عاملی، در رواج و آموزش علوم شیعی تلاش‌های گسترده‌ای مبذول داشتند و حوزه‌های بحث و تدریس را رونق بخشیدند. شاهان صفوی نیز با پشتیبانی از آنان، مانند اختصاص دادن میالغی برای طالبان علم تعیین مقرری برای استادان و همچنین تأسیس موقوفاتی برای این امور، بر شدت این روند افزودند.

جبل عاملی‌ها، با تبیین احکام فقهی مختلف و گسترش علم کلام و تفسیر، توانستند عالمانی را بپرورند، که این‌ها نیز خود زمینه‌ساز تربیت گروه بزرگی از روحانیان دیگر شدند.

ج. پیامد سیاسی

نمود آشکار این پیامد، به دست گرفتن قدرت سیاسی و تصدی مناصب مذهبی، اجتماعی، سیاسی و… است. البته نفوذ آنان، در طول سال‌های حکومت صفویان، با افت و خیزها و شدت و ضعف‌هایی همراه بود. این نفوذ با محقق کرکی آغاز شد. او چنان مورد توجه شاه طهماسب بود که شاه خود را کارگزار او می‌دانست. مناصبی که شاهان صفوی بر عهده عالمان جبل عاملی و ایرانی نهادند، متنوع و مناسب با آن‌ها است، برای پی بردن به میزان نفوذ سیاسی و اجتماعی عالمان، به برخی از این مناصب اشاره می‌شود. مقام شیخ‌الاسلامی، مقام صدرات، ملاباشی‌گری، امامت جمعه‌جماعت، تدریس و تربیت دانش‌اندوزان و تألیف کتاب و رساله، قضاوت، وعظ و ارشاد و تولیت مساجد و مدارس.

معمولاً برای مناصب مهمی چون شیخ‌الاسلامی، ملاباشی‌گری و صدرات، عالمانی برگزیده می‌شدند که از جهت علم و عمل، سرآمد و مقبول دیگر روحانیان باشند.

وظایف متصدیان این مناصب بسیار گسترده بود و حتی بسیاری از اوقات، مورد مشورت شاهان قرار می‌گرفتند و به شاهان امر و نهی می‌کردند. از جمله وظایف آنان تعیین حکام شرع و قاضیان، تعیین مباشران، مدرّسان، متولیان مدارس، موقوفات، انتخاب پیش نمازها و شیخ‌الاسلام‌ها و امام جمعه‌ها، رفع تعدی از مظلومان و شفاعت نزد شاهان، تعلیم و

*عالمان جبل عامل برای گسترش تشیع، راه‌های گوناگونی را پیمودند، از جمله این که از همان آغاز حضور خود در ایران، کتاب‌ها و رساله‌های مختلفی در اثبات حقانیت مذهب اثنی عشری به رشته تحریر درآوردند

تحقیق مسائل شرعی و نظارت بر امور روحانیان بود.

به یقین، عالم فرزانه‌ای چون شیخ علی‌منشار – که به علت توجه فراوان محقق کرکی به او، به ایران دعوت می‌شود – دارای محافل و مجالس تدریس بوده است؛ اما در کتاب‌های شرح حال، از شاگردان ایشان، تنها نام کسانی دیده می‌شود که از او «اجازه‌نامه» دریافت داشته‌اند؛ هر چند می‌توان حدس زد که احتمالاً صاحبان اجازه در مجلس درس او حضور داشته‌اند. گذشته از این، دختر شیخ علی‌منشار که زنی فقیه و محدّثهٔ بوده، به یقین از زلال دانش

و اندیشه پدر فرزانه‌اش، بهره‌تام برده؛ ولی در کتاب‌های شرح حال اشاره‌ای بدان نشده است. نام برخی از شاگردان وی از این قرار است. ۱– شمس‌الدین ملک محمد بن سلطان حسین اصفهانی ۲– محمد بن وحید مشهور به میرک (میرکی) اصفهانی ۳– سید حسین بن محمد موسوی کرکی.

جایگاه علمی و اجتماعی منشار

صاحب «ریاض‌العلماء» می‌نویسد: قول شیخ علی در مسائل شرعی و جواب فتاوا، معتبر و موثق بوده و در انتظام امور شرعی و عرفی، رأی صائب داشت و بر اقراش

و اندیشه پدر فرزانه‌اش، بهره‌تام برده؛ ولی در کتاب‌های شرح حال اشاره‌ای بدان نشده است. نام برخی از شاگردان

وی از این قرار است. ۱– شمس‌الدین ملک محمد بن سلطان حسین اصفهانی ۲– محمد بن وحید مشهور به میرک (میرکی) اصفهانی ۳– سید حسین بن محمد موسوی کرکی.
جایگاه علمی و اجتماعی منشار
صاحب «ریاض‌العلماء» می‌نویسد: قول شیخ علی در مسائل شرعی و جواب فتاوا، معتبر و موثق بوده و در انتظام امور شرعی و عرفی، رأی صائب داشت و بر اقراش

چنان که گذشت کتابخانه وی دارای چهار هزار جلد کتاب بوده که به دخترش که تنها فرزند او به‌شمار می‌رفت به ارث رسید. این تعداد کتاب در آن سال‌ها، گذشته از آن که همت بلند او را در جمع‌آوری آثار علمی نشان می‌دهد، حاکی از آن است که او شیفته آموختن، پژوهش و تبّیح بوده است؛ از این رو، پیدااست که او قله‌های مختلف دانش را فتح کرده و با علوم گوناگونی آشنا بوده است. از این که استادش محقق کرکی، او را به ایران دعوت می‌کند، این نکته فهمیده می‌شود که وی شخصیتی متخلّق و فرهیخته و بسا توانایی علمی برتره بوده و مورد عنایت استادش قرار داشته است. اهمیت این نکته آن است که یکی از اهداف

محقق کرکی از دعوت عالمان به ایران، رواج معارف و علوم ناب شیعی، در جامعه نوپای شیعی ایران بوده است و این که از این افراد در جهت تربیت عالمان دیگر بهره‌گیرد

*جبل عاملی‌ها، با تبیین احکام فقهی مختلف و گسترش علم کلام و تفسیر، توانستند عالمانی را بپرورند، که این‌ها نیز خود زمینه‌ساز تربیت گروه بزرگی از روحانیان دیگر شدند

محقق کرکی از دعوت عالمان به ایران، رواج معارف و علوم ناب شیعی، در جامعه نوپای شیعی ایران بوده است و این که از این افراد در جهت تربیت عالمان دیگر بهره‌گیرد

و مستولیت‌ها، مناصب علمی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی را بر عهده آنان گذارد. از این رو محقق کرکی می‌بایست عالمانی را به ایران فرا می‌خواند که واجد چنین شرایطی باشند. مؤید این نظر، جملات آغازین اجازه‌نامه محقق کرکی، به شیخ علی‌منشار است که گفته است: «همانا (شیخ علی‌منشار) از صالحان و پرهیزگاران و فضلان شریف است که توجه تام به اکتساب فضایل دارد». در شرح حال دختر شیخ علی نیز گفته‌اند: وی زنی محدّثهٔ و فقیه بود و تدریس می‌کرد. این مطلب کاشف از آن است که شیخ علی، خود بر آن علوم احاطه و تسلط داشته است؛ چرا که بدون تردید، اولین استاد و شاید تنها استاد دخترش بوده است.

شیخ علی‌منشار پس از کوچ کردن به ایران، مشاهده کرد که زمینه‌های بسیاری فراهم است تا تشیع، پس از سال‌ها غربت و انزوا، رونق گیرد. او تصمیم گرفت تا برخی از عالمان بزرگ دیگر را به ایران دعوت کند، که در میان آنان نام بزرگانی چون پدر شیخ بهایی نیز دیده می‌شود. از این جا معلوم می‌شود که نظر و امر شیخ علی‌منشار مطاع و مورد توجه و پذیرش عالمان بوده است.

رحلت

شیخ علی‌منشار عاملی، پس از سال‌ها تلاش در راه گسترش و احیای مکتب اصیل تشیع، سرانجام روز دوشنبه سیزدهم ربیع‌الاول (۹۸۴ق) در اصفهان درگذشت. پیکرش به مشهد مقدس انتقال یافت و در دارالسیاده آستان امام رضا علیه‌السلام در خاک آرام گرفت.

حوزه دوره سوم – ۶۳۷

برخود و جامعه بیشتر خواهد بود. علم به سان ابزار جراحی است که اگر دست متخصص متدین باشد جان انسان‌هایی را نجات می‌دهد و اگر دست شخص بی‌بند و بار افتد بالای جان مردم خواهد شد.

در روایات از عالمان غیر مهذب مدّمت بسیار شده و خضر آنان فوق‌العاده بزرگ تلقی شده است. امپرمؤمنین علی(ع) می‌فرماید: قَسَمَ طَهْرَى الْعَالِمِ مَثْبُتْکَ وَ جَاهِلِ مَنَّسْکَ فَالْجَاهِلِ یُعْشُ النَّاسَ بِشَسْکِهِ وَ الْعَالِمِ یُرْهُمُ بِهَتْکِهِ، (بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۱) دوگروه کمر مرا شکستند: دانشمند بی‌شرم و حیا و پرده در، و نادان مقدّس مآب زاهد نما، نادان با تظاهر به پارسایی مردم را فریب می‌دهد، وعالم دریده و بی‌بروا، با برده‌دردی خود انسان‌ها را از دین و مذهب گریزان می‌کند.»

حضرت امام خمینی در این موضوع گفتارهای بس ارزنده‌ای دارند که قسمت‌هایی از آن نقل می‌شود: «متأسفانه در مراکز علمی به این گونه مسائل لازم و ضروری کمتر توجه می‌شود، علوم معنوی و روحانی رو به کاهش می‌رود، و بیم آن است که حوزه‌های علمیه در آتیه نتوانند علمای اخلاق، مریبان مهذب و آراسته و مردان الهی تربیت کنند.» «اگر خدای نخواستد در مرکز علم خود را اصلاح نکردید، معنویات کسب نمودید، به هر جا که بروید العیاذ بالله، مردم را منحرف ساخته، به اسلام و روحانیت بدبین خواهید کرد»، «اگر شما درس بخوانید، زحمت بکشید، ممکن است عالم شوید، ولی باید بدانید که میان «عالم» و «مهذب» خیلی فاصله است.» «هر چه این مفاهیم در قلب سياه و غیر مهذب انباشته گردد، حجاب زیادت‌ر

*انسان غیر مهذب هر چه بیشتر تحصیل علم کند و دانش اندوزد، ضررش بر خود و جامعه بیشتر خواهد بود

می‌شود. در نسقی که مهذب نشده، علم حجاب ظلمانی است: العلم هو الحجاب الاکبر، لذا شرّ عالم فاسد برای اسلام از همه شرور خطرناکتر و بیشتر است. علم نور است، ولی در دل سیاه و قلب فاسد دامنه ظلمت و سیاهی را گسترده‌تر می‌سازد.» «مواظب باشید مبدا پنجاه سال، بیشتر یا کمتر، در حوزه‌ها با کد یمین و عرق جبین جهنم کسب نمایند! باید به فکر باشید. در زمینه‌ت تهذیب و تزکیه نفس و اصلاح اخلاق برنامه تنظیم کنید» «خدا نکند انسان پیش از آنکه خود را بسازد جامعه به او روی آورد و در میان مردم نفوذ و شخصیتی پیدا کند که خود را می‌بازد؛ خود را گم می‌کند. قبل از آنکه عنان اختیار از کف شما بروده شود خود را بسازید و اصلاح کنید. به اخلاق حسنه آراسته شوید»، «طوری نباشد که از اول نظر و هدف شما از تحصیل گرفتن فلان مستند و به دست آوردن فلان مقام باشد، و بخواید رئیس فلان شهر یا آقای فلان ده گردید. ممکن است به این خواسته‌های نفسانی و آرزوهای شیطانی برسید، ولی برای خود و جامعه اسلامی جز زیان و بدبختی چیزی کسب نکرده‌اید»، «یکی از بزرگان قزوین، رحمه‌الله تعالی، نقل می‌کرد که [به] بالین مردی که درحال احتضار بود حاضر شدم. در آخرین دقایق زندگی چشم باز کرد و گفت: ظلمی که خدا به من کرد، هیچکس نکرده است! زیرا با چه خون جگری این بچه‌ها را پرورش داده بزرگ کرده‌ام! اکنون می‌خواهد مرا از آنان جدا سازد! آیا ظلمی بالاتر از این می‌شود؟ اگر انسان خود را مهذب نکند و از دنیا منصرف نسازد و حبّ آن را از دل بیرون نماید، بیم آن می‌رود که هنگام مرگ با قلبی لبریز از بغض و کینه نسبت به خداوند و اولیای او جان بسرد»، «چوانان نشتینند که گرد پیری سر و روی آنان را سفید کند. (ما به پیری رسیده‌ایم و به مصایب و مشکلات آن واقفیم) شما تا جوان هستی می‌توانید کاری انجام دهید»،

و اندیشه پدر فرزانه‌اش، بهره‌تام برده؛ ولی در کتاب‌های شرح حال اشاره‌ای بدان نشده است. نام برخی از شاگردان

جمهوری اسلامی

« تا فرصت از دست نرفته، تا دشمن بر همه شئون دینی و علمی شما دست نیافته، فکری کنید؛ بیدار شوید؛ به پا خیزید. در مرحله اول، در مقام تهذیب و تزکیه نفس و اصلاح خود برآیید» (جهاد اکبر).

سختی از آقاجنقی قوجانی

عالم آگاه، مرحوم آیت‌الله قوجانی (ره) می‌نویسند:… و بالجمله، طلبه باید اولاً تفسیل باطن خود را جدیت نماید و چنانچه در اول طفولیت است و باطن او هنوز چرکین نشده،

تطهیر باطن، نخستین گام تحصیل علوم دینی

مواظب باشد که اولده نشود. پس از اولین وهله، از روی تقلید هم که باشد علم و اخلاق را دارا بشود، پس از آن با جدیت مشغول تحصیل حقیقت علم گردد. لکونهٔ مطلوبا و مرغوبا و مندوبیا الیه لا لأمر آخر.

برخی درباره عالمان عصر صدر المتألهین چنین نوشته‌اند: امروز در دانشگاه‌های شرق و غرب، به ندرت می‌توان طلاب علوم مدارس اصفهان را پیدا کرد. اکثر طلبه‌هایی که در مدارس اصفهان تحصیل می‌کردند، علم را برای علم می‌خواستند نه چیز دیگر. نمی‌توان گفت بین آنها کسانی که علم را برای استفاده مادی می‌خواستند وجود نداشت، اما شماره آنها و نفوذشان به قدری کم بود که نمی‌توانستند ایمان اکثریت

*از سخنان بزرگان استفاده می‌شود که اولین کار لازم برای محصل علوم دینی این است که درصدد تصفیه دل و تطهیر روان و تهذیب نفس خود باشد

طلاب را سست کنند. امروز در شرق و غرب محصلّی که وارد دانشگاه می‌شود برای این است که پس از خاتمه تحصیل بتواند شغلی بدست بیاورد و دارای زندگی خوبی گردد. ولی اکثر طلبه‌هایی که در مدارس اصفهان تحصیل می‌کردند برای این کسب علم می‌موندند که دانشمند شوند ولو بدانند که تا آخرین روز زندگی با عسرت مادی خواهند زیست. عسرت زندگی طلبه‌هایی که در مدارس اصفهان تحصیل می‌کردند، مَثَل بود و در تمام عمر برای تأمین احتیاجات غیر قابل اجتناب زندگی در مضیقه به سر می‌بردند، ولی لب به شکایت نمی‌گشودند و ایمان مذهبی و علمی آنها اتقدر محکم بود که معدودی از طلبه‌ها که بعد از فراغت از تحصیل دارای جاه و مال می‌شدند نمی‌توانستند عقیده طلاب بی‌بضاعت را متزلزل نمایند و آنها را وادارند که دست از تحصیل بکشند. در صورتی که وقتی زندگی انسان مشکل باشد و با عسرت بسر برد و ببیند که دیگری با استفاده از معلومات خود صاحب جاه و مال شده برصدد بر می‌آید که او هم از فضل خود استفاده کند و دارای مرتبه دنیوی و شروت گردد. به عکس، در اکثر طلاب اصفهان این تمایل به وجود نمی‌آمد و آن قدر خواهواخاه علم بودند که درخشندگی دنیوی آنها مجذوب نمی‌کرد.

شرایط صدرالمتألهین برای پذیرش شاگرد

از تمام ایران برای استفاده از درس صدرالمتألهین به شیراز

*امام خمینی: خدا نکند انسان پیش از آنکه خود را بسازد جامعه به او روی آورد و در میان مردم نفوذ و شخصیتی پیدا کند که خود را می‌بازد

می‌رفتند و استاد شاگرد را نمی‌پذیرفت مگر اینکه چند شرط را بپذیرد و بدان عمل نماید. ازجمله درصدد تحصیل مال نباشد مگر به اندازه تحصیل معاش، درصدد تحصیل مقام نباشد و معصیت نکند. اگر شاگرد این شرط‌ها را می‌پذیرفت و بدان عمل می‌کرد، ملاصدرا موافقت می‌نمود که او را در جرگه شاگردان بنشانند وگرنه به او می‌گفت در جای دیگر تحصیل کند. صدرالمتألهین می‌گفت: محال است کسی که درصدد تحصیل مال است بتواند تحصیل علم کند و تحصیل مال دنیا و تحصیل علم دو عمل متخالف هستند که باهم قرین نمی‌شوند. کسی که درصدد تحصیل مال است گرچه ممکن است توانگر شود اما به طور حتم از تحصیل علم باز می‌ماند و مال دارانی که عالم جلوه می‌کنند متظاهر به علم و ریاکارند.

*امام خمینی: خدا نکند انسان پیش از آنکه خود را بسازد جامعه به او روی آورد و در میان مردم نفوذ و شخصیتی پیدا کند که خود را می‌بازد

فرار گرفته است. از طریق آدرس http://lib.eshia.ir می‌توانید به اطلاعات مدرسه فقاقت دست یابید.

لوح فشرده مدرسه فقاقت ویژه دروس خارج مراجع تقلید و علمای حوزه علمیه نیز منتشر شده است. هم اینک دروس خارج فقه حضرات آیات عظام مراجع تقلید در این نرم افزار گنجانده شده است. این نرم افزار دبردارنده فایل متنی و صوتی دروس خارج فقه و اصول مراجع تقلید از سال ۸۶ تاکنون است. امکان جستجو سریع از مهم‌ترین امکانات این نرم افزار می‌باشد و محقق و پژوهشگر حوزه علمیه با داشتن این نرم افزار می‌تواند به راحتی با جستجو کلمات کلید موضوعات مطرح شده در دروس خارج مراجع را بررسی و یا با هم مقایسه کند. همچنین امکان تغییر در سرعت صدا و برخی تغییرات در صورت از دیگر امکانات این نرم افزار می‌باشد و با توجه به این که تنها دروس خارج فقه برخی از مراجع تقلید در این نرم افزار گنجانده شده است، ولی امکان افزایش دروس دیگر در این برنامه وجود دارد.

یکی از شاخص‌ترین امتیازات این نرم افزار به روز کردن اطلاعات است که کاربران می‌توانند به صورت هفتگی یا ماهانه اطلاعات و دروس خارج در حال برگزاری را به این نرم افزار بیافزایند.

همچنین نسخه انترویید مدرسه فقاقت (سال تحصیلی ۱۴۰۱–۱۴۰۰)، به منظور تسهیل دسترسی طلاب به دروس مدرسه فقاقت طراحی شده است. با دریافت و راه‌اندازی این نرم‌افزار، علاقمندان می‌توانند با انتخاب درس، استاد و سال مورد نظر، فهرست صوت‌ها و متن‌های مربوطه را دریافت کرده و با کلیک بر روی هریک، فایل آن را در تلفن همراه خود ذخیره و در زمان دلخواه (بدون نیاز به اینترنت) از آن استفاده کنند.

مدرسه فقاقت

زبان عربی و فارسی را به صورت رایگان در اختیار محققین قرار داده و به طور مستمر موجودی خود را افزایش می‌دهد. کتابخانه شامل بخش‌های زیر است.

۱. نوار موضوعات؛ ۲. جستجو؛ ۳. چاپجایی در کتاب؛ ۴. جستجو در کتاب؛ ۵. متن کتاب؛ ۶ ساخت PDF؛ ۷. مستندسازی

*طلاب با استفاده از این نرم‌افزار می‌توانند در دروس حوزوی به صورت زنده شرکت کنند و درس استاد را از طریق رایانه یا تلفن همراه بشنوند

مقالات. کتابخانه فقاقت شامل؛ مدرسه فقاقت، حوزه علمیه قم-مسجد اعظم، حوزه علمیه قم-مدرسه فیضیه، حوزه علمیه قم-به زبان عربی، حوزه علمیه نجف، حوزه علمیه نجف - مدرسه غرویه، حوزه علمیه مشهد، حوزه علمیه لبنان، حوزه علمیه افغانستان، حوزه‌های علمیه شهرستانها، بزرگان معاصر، فقه موضوعی، کلام و فلسفه، تقریر عربی درس‌ها است که با کلیک روی هر کدام صفحه مربوط به آن گشوده می‌شود. همچنین ویکی‌فقه و ویکی پرسش نیز در صفحه اصلی آن

*کتابخانه مدرسه فقاقت نیز با هدف دسترسی آسان دین‌پژوهان به منابع مورد نیاز و همچنین مستند سازی مفاهیم دینی در فضای اینترنتی طراحی شده است

یکی از کارهای ابتکاری و لازم که مؤسسه تبیان درباره هرچه کارآمدتر کردن سیستم آموزش حوزه علمیه انجام داده است، مدرسه فقاقت می‌باشد. این مدرسه با «پخش زنده درس‌ها» میان حوزه‌های علمیه قم، مشهد، نجف و سایر مراکز حوزوی ارتباط برقرار و با ارائه «تقریر دروس حوزوی با قابلیت دسترسی به مستندات آن در کتابخانه» زمینه مستندسازی مفاهیم دینی را فراهم می‌کند که شامل یک سایت مدرسه فقاقت و یک کتابخانه دیجیتال می‌باشد. هر یک از آنها را به صورت مختصر معرفی می‌کنیم.

سایت مدرسه فقاقت

ارتباط عالمان با عالمان و برقراری ارتباط زنده اینترنتی حوزه‌های علمیه قم، مشهد، نجف و شهرستان‌های علمی از اهداف سایت مدرسه فقاقت است. طلاب با استفاده از این نرم‌افزار می‌توانند در دروس حوزوی به صورت زنده شرکت کنند و درس استاد را از طریق رایانه یا تلفن همراهی که به اینترنت متصل است بشنوند.

- حوزه علمیه قم در هفت بخش «مسجد اعظم»، «قم»، «مدرسه فیضیه»، مدرسه خان»، «مدرسه آیت‌الله گلپایگانی»، «مدارس» و «دروس به زبان عربی».

- حوزه علمیه نجف شامل «نجف»، «حرم امیرالمؤمنین» و «مساجد».

- حوزه علمیه مشهد شامل «مدرسه آیت‌الله خویی» و «سایر مدارس مشهد».

- سایر حوزه‌ها شامل شهرستانها، بیروت، دمشق، قتیف و احساء، کربلا، کابل و داکار (آفریقا).